

Dražen Živić
Nenad Pokos

PRISILNE I DRUGE RATOM UZROKOVANE MIGRACIJE STANOVNIŠTVA HRVATSKE 1991.-2001. GODINE

U ovome su prilogu na temelju dostupnih demostatističkih izvora raščlanjena i prikazana prisilna i druga ratom potaknuta migracijska gibanja stanovništva Hrvatske tijekom posljednjega desetljeća (1991.-2001.), i to u domeni prognaničkih, izbjegličkih, raseljeničkih, iseljeničkih i povratničkih tijekom stanovništva Hrvatske, ali dijelom i Bosne i Hercegovine i SR Jugoslavije, koji su svojim pretežitim dijelom posljedica velikosrbijanske agresije na Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. U prilogu je iznesen pregled rezultata dosadašnjih istraživanja migracijske problematike rata protiv Hrvatske, ali su iznijeti i neki noviji podatci i pokazatelji o prisilnim migracijskim gibanjima uzrokovanim ratom.

Uvodne napomene

Demografski razvoj Republike Hrvatske (u nastavku RH), u razdoblju od 1991. do 2001. godine, zbivao se ponajviše u ratnim i poratnim uvjetima, koji su izravna posljedica velikosrbijanske agresije na RH i Bosnu i Hercegovinu (u nastavku BiH), ali i u kontekstu za hrvatski narod izrazito nepovoljnih političko-nacionalnih prilika u SR Jugoslaviji (u nastavku SRJ); dakle, u prilično nesigurnim, za populacijski razvoj izrazito nestabilnim općim uvjetima. U tom smislu osobito važan čimbenik demografskog razvoja RH tijekom protekloga desetljeća bile su migracije, napose ratom uzrokovana i poticana prisilna migracijska gibanja, koja su na razini hrvatske države, ali i na razini pojedinih hrvatskih regija ili upravno-teritorijalnih sastavnica, ostavila izrazito nepovoljne posljedice, kako po njihov demografski, tako i po širi društveno-gospodarski razvoj.

Uvodno možemo istaknuti da su prisilne migracije osobita suvremena demografska značajka RH, ali i izrazito negativna posljedica rata koji se vodio protiv nje, kao i u njezinom okruženju (BiH). Drugim riječima, velikosrbijanska ratna agresija na RH, a kasnije i na Bosnu i Hercegovinu, za posljedicu je - između ostalog - imala veliku prognaničku, izbjegličku, raseljeničku i iseljeničku krizu, kojoj se i više od deset godina nakon njezina početka još uvijek ne nazire svršetak.

Demografski razvoj RH u proteklome desetljeću nije ovisio samo o migracijama zbog rata, nego i o snažnim migracijskim kretanjima koja su bila potaknuta ekonomskim razlozima. Međutim, zbog uzročno-posljedične prožetosti suvremenih političkih, društvenih i gospodarskih prilika u Hrvatskoj i ova se gibanja mogu, pa i trebaju promatrati u kontekstu ratom uzrokovanih migracijskih kretanja stanovništva Hrvatske.

Prognaničko-izbjeglička kriza u RH započinje već tijekom prve polovice 1991. godine, i to s prvim pojedinačnim i masovnim prisilnim migracijama stanovništva, kao posljedicu sustavnih i razarajućih napada srpskih paravojnih postrojbi iz Hrvatske, Jugoslavenske narodne armije te srbijanskih dragovoljačkih postrojbi na hrvatska naselja. Pojačavanjem agresije jačaju i razaranja gospodarske, komunalne, prometne i druge infrastrukture, što uz opću nesigurnost te politiku etničkoga čišćenja - koju na okupiranim podru-

čijima provode srbijanski agresor i srpske paravlasti samoprogllašene tzv. Republike Srpske Krajine - dovodi o intenziviranju prognaničkih tijekova i prisilnih migracijskih gibanja stanovništva RH. Srbijanskom oružanom agresijom na Bosnu i Hercegovinu i razbuktavanjem rata u toj zemlji, RH je već od proljeća 1992. godine suočena i s izbjegličkom krizom, koja ima i sve značajke humanitarne katastrofe. Vrhunac prognaničko-izbjegličke krize u RH dosegnut je koncem 1992. godine. Nakon svojevrsnog smirivanja prognaničko-izbjegličke krize, koje je uslijedilo koncem 1995. godine, RH je bila suočena s jačanjem srpske iseljeničke krize, koja - uz postupno slabljenje - traje do danas.

Prognanička populacija

Početkom srbijanske oružane agresije i u RH se koristio samo pojam izbjeglica ("refugees" za sve građane RH koji su morali napustiti svoje domove, bez obzira jesu li izbjegli u neko drugo mjesto u RH ili izvan nje. Međutim, kako međunarodno pravo izbjeglički status priznaje samo onim osobama koje se nalaze izvan zemlje svojega stalnog prebivališta, u RH je za protjerano stanovništvo od strane srbijanskoga agresora prihvaćen termin prognanici, koji označava "unutarnje izbjeglice", a koji je u nas preveden engleskim terminom "displaced persons". (Repac-Roknić, 1992.) Drugim riječima, prognanicima smatramo stanovništvo RH, koje su iz svojih naselja na bivšim okupiranim područjima prognali (protjerali) JNA i srpske paravojne postrojbe, ili koji su zbog srušenih kuća i drugih opasnosti morali napustiti svoja naselja, smještena uglavnom u blizini crta bojišnice (Rogić i sur., 1995.), a koje je privremeni smještaj našlo na slobodnim hrvatskim prostorima, što znači da u vrijeme progona nije napuštalo hrvatski državni teritorij.

U srpnju 1991. godine, iz naselja Čelije, nedaleko Vukovara, nakon višesatnog granatiranja i razaranja, bilo je od strane srbijanskoga agresora, a pod "zaštitom" JNA, protjerano 150-tak njegovih stanovnika. Premda su prvi prognanici na slobodna područja hrvatske države počeli stizati iz Like, sjeverne i unutarnje Dalmacije, Banovine, Korduna i zapadne Slavonije još početkom ljeta 1991. godine, prognanici iz Čelija su prvi masovni egzodus stanovništva RH koji se zbilo tijekom rata. Ubrzo su uslijedili masovni egzodusi stanovništva iz Dalja, Erduta, Aljmaša, Kijeve, Hrvatske Kostajnice... Sredinom 1991. godine na slobodnim područjima Hrvatske se već nalazilo oko 30.000 prognanika.¹ Početkom i sredinom jeseni iste godine uslijedila su protjerivanja stanovništva iz Iloka, Petrinje, Slunja, Saborskog... Vrhunac prognaničke krize je dosegnut u studenom 1991. godine, kada je nakon okupacije Vukovara i vukovarskog kraja, te dijelova vinkovačkog (Nijemci, Apševci...) i osječkog kraja (Ernestinovo, Laslovo, Korog...) bilo protjerano više desetaka tisuća ljudi. Tako je koncem 1991. godine u RH iz svojih domova bilo protjerano oko 550.000 stanovnika, što je tada predstavljalo oko 11,5% stalnog stanovništva zemlje.

Međutim, protjerivanja s tadašnjih okupiranih područja RH - premda su se ona formalno nalazila pod zaštitom UN-a - nastavljena su mjesecima, pa i godinama nakon dolska međunarodnih vojnih snaga (UNPROFOR, UNCRO, UNTAES) u RH. Tako je, primjerice, od uspostave uprave UNPROFOR-a na okupiranim hrvatskim područjima u proljeće 1992. godine, pa sve do kraja njihova mandata 1995. godine, sa bivših okupiranih područja protjerano oko 25 tisuća osoba, dok ih je oko 600, pretežno starije životne dobi, ubijeno.² Unatoč značajnijem povratku prognanika koje je uslijedilo već početkom 1992. godine (nakon potpisivanja Sarajevskog primirja), kada se dio prognaničke populacije

mogao vratiti u svoja naselja koja su do potpisivanja primirja trpila stalne topničke napade (primjerice: Osijek, Vinkovci, Zadar, Karlovac, Sisak, Šibenik...), u ožujku 1992. godine RH je još uvijek imala više od 350 tisuća prognanika.³

Nakon što je koncem 1991. godine prognanički val u RH dosegnuo svoj vrhunac, od početka 1992. godine uslijedilo je postupno smanjivanje broja prognanika. Intenzitet smanjivanja prognaničkog kontingenta ovisio je, ponajprije, o oslobađanju okupiranih područja RH, kao i o povratku u neokupirana, no ratom ugrožena naselja, napose na tadašnjim crtama bojišnice ili u njihovoj neposrednoj blizini, što je određeno bilo sigurnosnim prilikama, ali i intenzitetom obnove posve porušenih ili tek oštećenih stambenih i drugih objekata. Tako je sredinom 1992. godine u RH službeno bio registriran 269.351 prognanik, sredinom 1995. godine 192.727, sredinom 1998. godine 97.973, te sredinom 2001. godine 23.053 prognane osobe.⁴ To znači da je od sredine 1992. do sredine 2001. godine ukupan broj službeno registriranih prognanika u RH smanjen za 246.298 osoba ili za 91,4%. U odnosu na ožujak 1992. godine (356.627 prognanika) do sredine 2001. godine ukupan je broj prognanika u RH smanjen za 93,5%.

Valja, međutim, istaknuti da se prognanički kontingent u RH nije smanjivao samo zahvaljujući povratku, već djelomično i punoj sociopsihološkoj i ekonomskoj integraciji prognanika u naseljima gdje su bili privremeno smješteni. Dio je prognanika i nakon što su se stekli uvjeti povratka ostao u mjestima smještaja, osobito zbog nastavka školovanja, ali i posla. Oni su u ovome drugom slučaju izgubili status prognanika, ali se nisu vratili u svoja naselja iz kojih su bili prognani. (Živić, D., 1999.)

Najveći broj prognanika u RH dalo je hrvatsko Podunavlje. Iz ove, krajnje istočne i srbijanskom oružanom agresijom najugroženije i najpogođenije hrvatske regije, sredinom 1992. godine dolazilo je više od 110 tisuća prognanika, koji su tada činili čak 41,1% ukupnoga broja prognanika u RH. Premda se do sredine 2001. godine broj prognanika iz hrvatskoga Podunavlja smanjio na tek nešto malo više od 17 tisuća, njihov se udjel u ukupnoj prognaničkoj populaciji RH povećao na gotovo 75%, što je nedvojbeno posljedica različite dinamike povratka prognanika između hrvatskoga Podunavlja i drugih hrvatskih prognaničkih egzodusnih cjelina (Dalmacija, Banovina, Lika, Kordun, zapadna Slavonija). Drugim riječima, zbog niza objektivnih razloga povratak prognanika u hrvatsko Podunavlje teкао je i još uvijek teče bitno sporije od povratka prognanika u druga bivša okupirana područja zemlje.

Izbjegllice iz BiH i SRJ u Hrvatskoj

Izbjegllice su osobe protjerane iz svojih domova, koje su privremeni smještaj našle izvan granica svoje zemlje. Rat u Bosni i Hercegovini, koji je počeo u proljeće 1992. godine, doveo je, između ostalog, do brojnog izbjegličkog vala, koji je u značajnoj mjeri zahvatio i RH, ali je postao i sveeuropski humanitarni, pa i politički problem. (Domini, M., 1999.) Uz izbjegllice iz Bosne i Hercegovine, RH je tijekom protekloga desetljeća zbrinjavala i izbjegllice iz Savezne Republike Jugoslavije, osobito iz Vojvodine i s Kosova. Potonji su, međutim, u izbjegličkom kontingentu u RH činili svega nešto više od 1% izbjeglica.⁵ Veći je dio izbjeglica iz SR Jugoslavije svoj smještaj u RH regulirao na drugi način, ponajviše putem razmjene imovine. Procijenjeno je da je od početka 1990-ih godina do travnja 1998. godine iz SR Jugoslavije u RH ukupno izbjeglo oko 50.000 osoba, uglavnom Hrvata.⁶

Kada su u pitanju izbjeglice iz Bosne i Hercegovine riječ je, najvećma, o hrvatskom i muslimanskom stanovništvu koje je etničkim čišćenjem protjerano iz srpskog, ali i hrvatsko-muslimanskog dijela BiH. U prvoj polovici 1997. godine je iz Republike Srpske dolazilo oko 47%, a iz Federacije BiH oko 53% svih izbjeglica u RH.⁷ Do sredine 1998. godine udjel izbjeglica u RH iz srpskog etnita BiH je porastao na približno 75%, a uglavnom su ga činili Hrvati i Muslimani-Bošnjaci iz Bosanske posavine i sjeverozapadne Bosne (banjalučka regija).⁸

Izbjeglička kriza u RH je započela početkom 1992. godine i vrlo brzo se pojačavala. Primjerice, u siječnju 1992. godine u RH su službeno bile registrirane 872 izbjegle osobe. Već u travnju iste godine broj izbjeglica je povećan na 193 tisuće osoba, da bi u prosincu 1992. godine dosegnuo svoj maksimum od 402.768 izbjeglih osoba, nakon čega slijedi postupno smanjivanje izbjegličke populacije.⁹ Tijekom prve polovice 1992. godine u RH je iz BiH prosječno dolazilo između jedne i dvije tisuće izbjeglica dnevno. Koncem iste godine, u samo nekoliko dana nakon srbijanskog osvajanja Bosanske posavine i Jajca, u RH je izbjeglo više od 30 tisuća osoba. Vrlo veliki priliv bosansko-hercegovačkih izbjeglica zabilježen je i 1993. godine, nakon početka hrvatsko-muslimanskog sukoba, te sredinom 1995. godine, kada je po oslobođanju većeg dijela bivšeg okupiranog područja u RH, protjerano preostalo hrvatsko i muslimansko stanovništvo iz sjeverozapadne Bosne. Tako je u manje od mjesec dana, tijekom kolovoza 1995. godine, iz sjeverozapadne Bosne, preko rijeke Save u hrvatsko mjesto Davor, izbjeglo više od 22 tisuće Hrvata i Muslimana.¹⁰

Sredinom 1992. godine u RH je službeno bila evidentirana 305.271 izbjegla osoba, sredinom 1995. godine 188.606 izbjeglica, sredinom 1998. godine 31.183 izbjegle osobe, dok se sredinom 2001. godine u statusu izbjeglice u RH još uvijek nalazilo 20.544 osoba iz BiH i SRJ.¹¹ To znači da je od sredine 1992. do sredine 2001. godine izbjeglički kontingent u RH smanjen za 93,3%.

Značajno smanjivanje broja izbjeglica u RH između 1992. i 2001. godine posljedica je njihova postupnog povratka u BiH¹², odlaska u treće zemlje, jer im je RH bila samo tranzitna država¹³, zatim prestanka novih dolazaka izbjeglica nakon 1995. godine, izuzev individualnih slučajeva, te, dakako, zahvaljujući činjenici da se značajan dio toga bosanskohercegovačkog i jugoslavenskog izbjeglog stanovništva, reguliranjem svojega statusa, za stalno naselio u RH. Izbjeglice-useljenici su taj status ostvarili temeljem posjedovanja hrvatskoga državljanstva i rješenja o dodjeli kuća na privremeno korištenje. Njihov je najveći broj smješten na područjima od posebne državne skrbi u RH. Procjenjuje se da u RH boravi najmanje 120 tisuća stanovnika BiH, koji su dobivanjem hrvatskoga državljanstva izgubili izbjeglički status, te približno 30 tisuća izbjeglica iz SRJ, od kojih je samo mali broj imao izbjeglički status.¹⁴

Hrvatske izbjeglice u inozemstvu

Srbijanska je ratna agresija izazvala i protjerivanje određenog broja stanovnika RH, koji su privremeni, izbjeglički smještaj našli izvan svoje domovine, u drugim europskim zemljama (ponajviše u Njemačkoj, Mađarskoj, Austriji, Sloveniji...), ali i širom svijeta (SAD, Kanada, Australija). Zbog činjenice da su se uglavnom kratko zadržavali u državama u koje su izbjegli, praćenje kretanja njihova broja prilično je otežano. (Živić, D., 1999.)

Na temelju dostupnih, ali necjelovitih podataka možemo procijeniti da je sredinom 1992. godine u inozemstvu, u izbjegličkom statusu, boravilo 115 tisuća stanovnika RH.¹⁵ Najviše hrvatskih izbjeglica u inozemstvu privremeno je boravilo u Njemačkoj (oko 48%), Mađarskoj (oko 28%), Švicarskoj (oko 13%), Sloveniji (oko 4%), Austriji (oko 2%)... (Šiljković, Ž., 1994.)

Prestanak izravnih ratnih aktivnosti omogućio je povratak većeg broja hrvatskih izbjeglica u domovinu. Njihovom brojnijem povratku u RH značajno su pridonijele razmjerno stroge i restriktivske mjere useljeničke politike u zemljama izbjega, tako da je promjenu izbjegličkog u useljenički status uspio ostvariti tek manji broj hrvatskih izbjeglica. Jedan značajan broj povratnika iz inozemstva u RH je zatražio (i dobio) prognanički status. Riječ je uglavnom o osobama iz hrvatskoga Podunavlja, jer se one između 1996. i 1998. godine, nakon što su se vratile iz izbjeglištva u inozemstvu, još uvijek nisu mogle slobodno vratiti u svoja naselja.

Iseljeni Srbi iz Hrvatske u BiH i SRJ

Tijekom 1990-ih godina dio je stanovništva srpske etničke pripadnosti napustio RH, manjim dijelom pritom iselivši u BiH, a bitno većim dijelom u SRJ. Osobito valja istaknuti da je iseljavanje Srba iz RH u ratnome razdoblju bilo kontinuirano i da ratna stradanja nisu bila isključivi razlog odlaska. Iz bivših okupiranih područja RH Srbi su iseljavali tijekom cijeloga rata, uz odgovarajuće oscilacije koje su bile vezane uz razvoj ratnih prilika. Primjerice, već u travnju 1991. godine prve su značajnije skupine Srba, naročito iz istočnih predjela RH, napustile zemlju, "oslobađajući" prostor za nesmetan nastavak protuhrvatskih oružanih akcija. Procijenjeno je da je do sredine 1991. godine približno 15 tisuća Srba iz RH otišlo u Srbiju. (Javorović, B., 1995.) Iseljavanje Srba s nekada okupiranih prostora RH nije se zbilježilo masovno i odjednom u trenucima oslobađanja tih teritorija, napose tijekom oslobodilačkih akcija "Bljesak" i "Oluja" 1995. godine. Ako se izuzme područje hrvatskoga Podunavlja, ostali nekada okupirani - pretežito ruralni - prostori RH ubrajaju se među najmanje razvijena hrvatska područja. Oni su i u mirnodopskim uvjetima, zahvaljujući snažnoj deagrarizaciji i deruralizaciji, imali vrlo jake emigracijske tijekove, te su u cjelini gledajući bili izrazita depopulacijska područja. Prema nizu pokazatelja, procesima deagrarizacije, deruralizacije, emigracije i depopulacije podjednako je bilo zahvaćeno i hrvatsko i srpsko stanovništvo na tim područjima, a u pojedinim slučajevima čak i više hrvatsko, što nije bilo samo određeno skromnim društveno-gospodarskim i demografskim razvojem i stanjem, nego i vrlo nepovoljnom političkom i nacionalnom klimom, koja je u biti prednost davala srpskoj etničkoj zajednici, naročito pri zapošljavanju. (Crkvenčić, I., 1993.) Ako se nasljeđenim skromnostima i trendovima razvoja pridoda stalna ratna opasnost onda se sasvim opravdano može pretpostaviti da je srpsko stanovništvo s tih prostora masovno iseljavalo već od početka intenzivnijih ratnih operacija 1991. godine. (Akrap, A., Gelo, J. i Grizelj, M., 1999.)

Nešto brojnije iseljavanje srpskog stanovništva uslijedilo je početkom svibnja i početkom kolovoza 1995. godine; u oba slučaja neposredno prije potpunoga oslobađanja ("Bljesak", "Oluja") značajnih dijelova bivših okupiranih područja RH (zapadna Slavonija, Banovina, Kordun, istočna Lika, unutrašnjost sjeverne Dalmacije). Određeni je broj Srba napustio RH i iz prostora hrvatskoga Podunavlja, tijekom i po svršetku procesa mirne reintegracije (1996.-1998.).

Osobito je teško precizno utvrditi broj žitelja RH srpske etničke pripadnosti koji su tijekom protekloga desetljeća napustili zemlju, kao i dinamiku njihova iseljavanja unutar tih deset godina. Naime, još uvijek nema posve točnih pokazatelja, pa istraživači posežu za procjenama, oslanjajući se na rijetke pouzdane izvore. Dakako, u nedostatku relevantnih pokazatelja proteklih se godina u široj javnosti često puta baratalo s neobjektivnim procjenama, kako bi se s problematikom iseljavanja Srba iz RH manipuliralo u političke svrhe. Konačni rezultati popisa stanovništva 2001. godine nedvojbeno će nam pomoći da sagledamo ukupnost migracijskih procesa stanovništva RH srpske etničke pripadnosti.

Na temelju odgovarajućih procjena i dostupnih izvora pretpostavljamo da je sredinom 1992. godine približno 75 tisuća stanovnika RH srpske etničke pripadnosti napustilo zemlju iselivši pritom u BiH i SRJ. Sredinom 1993. godine iseljenih je Srba bilo oko 117 tisuća, sredinom 1994. oko 127 tisuća, sredinom 1995. oko 175 tisuća, a sredinom 1996. godine oko 315 tisuća osoba, kada je srpski iseljenički val iz RH doživio svoj vrhunac.¹⁶ Temeljem iznesenih podataka pretpostavljamo da je RH tijekom rata napustilo približno 54% prijeratnog broja Srba, ustanovljenog popisom 1991. godine. Valja, međutim, naglasiti da među iseljenim Srbima odgovarajući udjel čine oni Srbi koji nisu rođeni u RH, nego su u nju kasnije doselili, što znači da njihov odlazak iz RH možemo tumačiti i svojevrsnim povratkom u zavičaj. Osim toga, određeni udjel u srpskom iseljeničkom kontingentu iz RH činilo je osoblje (časnici, vojnici i njihove obitelji) bivše JNA, pa njihov odlazak iz RH ne samo da ne možemo smatrati izbjeglištvom, nego niti klasičnim iseljeništvom. (Akrap, A., Gelo, J. i Grizelj, M., 1999.)

Ukupan broj Srba koji je napustio svoje domove u RH nešto je veći od broja iseljenih Srba iz RH. Naime, dio se srpskog stanovništva tijekom rata, poglavito nakon oslobođanja pojedinih okupiranih područja (primjerice, zapadna Slavonija) naseljavao na bivšim okupiranim područjima, napose u hrvatskom Podunavlju. Koliko je ukupno Srba naseljeno u hrvatsko Podunavlje nije posve poznato, jer nam nije poznato koliko je njih u međuvremenu (tijekom i nakon procesa mirne reintegracije) napustilo RH. Međutim, uz pomoć podataka o manjinskom povratku doznajemo da se do konca kolovoza 2001. godine iz hrvatskoga Podunavlja u druge dijelove RH vratilo 17.470 osoba srpske etničke pripadnosti, dok povratak još očekuju 1.202 osobe.¹⁷ Na temelju potonjih podataka procjenjujemo da je u hrvatsko Podunavlje iz drugih dijelova RH naseljeno najmanje 18.672 osobe srpske etničke pripadnosti.

Nakon 1996. godine uslijedio je postupan povratak iseljenih Srba, tako da se sredinom 1997. godine izvan RH nalazilo približno 290 tisuća, sredinom 1998. godine 280 tisuća, sredinom 1999. godine približno 265 tisuća, a sredinom 2001. godine oko 230 tisuća srpskih iseljenika u SRJ (više) i BiH (manje). To znači da se u proteklih pet godina u RH, organizirano ili spontano, vratilo oko 85 tisuća osoba srpske etničke pripadnosti, ili oko 27% ukupnoga broja iseljenih hrvatskih Srba.

Proteklih se godina problematika iseljavanja Srba iz RH nametnula kao prvorazredno političko pitanje, sa dalekosežnim međunarodnim političkim implikacijama po hrvatsku državu. Jedna od najtežih političkih posljedica iseljavanja Srba iz RH jest optužba prema kojoj je u RH tijekom rata, a naročito tijekom oslobođanja ili mirne reintegracije

zemlje (hrvatsko Podunavlje) počinjeno masovno etničko čišćenje srpskoga stanovništva, napose sa područja nekadašnje samoproglašene tzv. Republike Srpske Krajine. Iako za tu optužbu ne postoje relevantni pravni i politički dokazi, kao i demografski pokazatelji, ona se već nekoliko godina sustavno izgrađuje i ponavlja u međunarodnim političkim, pravnim i sudskim krugovima.

Pod etničkim se čišćenjem podrazumijeva protjerivanje određenog stanovništva i njegovo skupno preseljavanje koje ima za cilj promijeniti etničke odnose na okupiranim područjima.¹⁸ Etničko je čišćenje oblik genocidne politike koju pravno i zakonodavno sankcioniraju odgovarajuće konvencije OUN-a, zakoni pojedinih zemalja, kao i djelovanje Međunarodnoga suda za ratne zločine u Den Haagu. S obzirom da je nešto manje od polovice iseljenih Srba iz RH tijekom rata otišlo s onih područja RH koja su bila okupirana i pod njihovom vlašću i to - što je osobito važno - prije njihova oslobađanja i dolaska hrvatske vlasti, njihov se svojevrsni egzodus nikako ne može smatrati etničkim čišćenjem. RH nijednim svojim zakonskim, političkim ili drugim aktom nije planirala, poticala ili provodila politiku etničkoga čišćenja srpskog stanovništva. Pače, hrvatska državna vlast je i u razdobljima najvećih napada agresora, a osobito tijekom oslobađanja zemlje, pozivala srpsko stanovništvo da ostane u svojim domovima te da prihvati samostalnu hrvatsku državu kao svoju domovinu. Kako je uopće moguće govoriti o etničkom čišćenju srpskog stanovništva, kada je ono, primjerice, još 4. kolovoza 1995. godine, što znači prije oslobađanja Knina i drugih mjesta u tzv. Srpskoj Republici Krajini, organizirano od strane svojega tadašnjega vodstva (Martić, Mikelić...) krenulo k matici Srbiji? Politički razočarani i vojno poraženi i poniženi, Srbi su iz RH odlazili bježeći od odgovornosti za sve ono što su svojom nasilničkom politikom učinili hrvatskoj državi i njezinom stanovništvu tijekom rata i okupacije.

Ekonomska emigracija

Uz prisilne migracije (prognaništvo-izbjeglištvo), kao najznačajniju prostorno-dinamičku odrednicu demografskog razvoja RH u ovome desetljeću, odvijali su se i redoviti (e)migracijski tijekovi iz RH. RH je *otvorena migracijska zemlja*, čiju bitnu odrednicu demografskog razvoja čine višedesetljetna, pa i stoljetna iseljavanja. Trend iseljavanja iz RH nastavljen je, pa i intenziviran, u proteklome desetljeću, za što ima više razloga. Uz političko-psihološke razloge, koji su posljedica rata, osobitu su važnost imali i gospodarski motivi, pojačani teškim društveno-gospodarskim nasljedem iz komunističkoga razdoblja, ali i recentnim gospodarskim teškoćama zbog rata, opće besperspektivnosti i nezadovanja životnoga standarda i slično. Međutim, ni ova - mogli bismo reći - redovita iseljavanja ne smijemo niti možemo promatrati izvan šireg ratnog konteksta premda ratna zbivanja nisu bila isključivi razlog odlaska kao, primjerice, kod izbjeglištva i prognaništva.

S obzirom da je i inače određivanje veličine hrvatskog iseljeničkog kontingenta u inozemstvu suočeno s nizom problema, ponajviše zbog manjka pouzdanih statističkih izvora, i cjelovitije kvantificiranje iseljeničkog kontingenta u razdoblju 1991.-2001. godine zasniva se na procjenama.¹⁹ Primjenom demografsko-analiitičke metode, poštujući pritom sva metodološka ograničenja, napose kada su u pitanju razmjerno skromni relevantni izvori, moguće je procijeniti broj iseljenih stanovnika RH u razdoblju od popisa 1991. go-

dine do konca 2000. godine. Nastojeći prevladati manjak relevantnih statističkih izvora procjena se može izvršiti kombiniranjem (projiciranjem) podataka o hrvatskim građanima u inozemstvu iz popisa 1991. godine, njihova rasporeda po županijama iz istoga popisa te kretanja “inozemaca” u SR Njemačkoj u istom razdoblju.

Naime, Njemačka je jedina zemlja u koju useljavaju naši građani a koja objavljuje podatke o broju prisutnog stanovništva iz RH. S tom je praksom započeto 1994. godine kada njemački statistički godišnjaci evidentiraju 201.900 hrvatskih građana. Uzimajući u obzir hrvatskim popisom ustanovljeni broj stanovnika u Njemačkoj 1991. godine te sagledavajući njihovo daljnje kretanje u toj državi do 2000. godine došlo se do podatka da je između 1991. i 2000. godine broj hrvatskih građana ondje povećan 43,7%. Pretpostavljajući da je relativni porast iseljenika u Njemačku bio jednak porastima iseljenog stanovništva u ostale zemlje, dobiven je ukupan procijenjeni porast od oko 125 tisuća stanovnika u inozemstvu. Time se kontingent hrvatskih “inozemaca” povećao na oko 415 tisuća ili na gotovo 10% prisutnog (“de facto”) stanovništva u državi. (Pokos, N., 1999., 2001.) Važno je istaknuti da se pod brojem od 415 tisuća stanovnika podrazumijevaju samo osobe hrvatskog državljanstva koje u RH imaju prebivalište ali su privremeno odsutne, odnosno smještene u inozemstvu. Dakle, u ovaj broj ne ulaze osobe koje su stalni stanovnici drugih zemalja, te nemaju više prebivalište u Hrvatskoj.

Posebice je nepovoljno što će u odnosu na raniji iseljenički val demografski učinci recentnog iseljavanja biti relativno nepovoljniji jer sada iseljavaju osobe iz malobrojnijeg naraštaja no što su bili naraštaji koji su odlazili u inozemstvo prije dvadeset i trideset godina. Tako je, primjerice, u tzv. kompenzacijskom razdoblju nakon završetka II. svjetskog rata u RH rađano oko devedesetak tisuća djece godišnje. Rođeni u to doba bili su najbrojniji u prvom iseljeničkom valu koji je trajao od sredine 1960-ih do početka 1970-ih godina. U desetljeću u kojem su rađani današnji najzastupljeniji emigranti (1970.-1980.) evidentirano je oko šezdesetak tisuća živorođene djece godišnje, da bi npr. 2000. godine taj broj bio smanjen na tek 44 tisuće djece. Također, znatno se povećava i broj živorođene djece u inozemstvu tako da je u samo pet godina (1992.-1997.) njihov porast iznosio 200% (s 2.300 na 6.900). Uz to, za razliku od ranijih razdoblja kada je iz zemlje odlazilo uglavnom neobrazovano stanovništvo iz ruralnih sredina, posljednjih desetak godina odlaze većinom mladi obrazovaniji ljudi iz urbanih područja.

Naravno da u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća 125 tisuća stanovnika RH nije emigriralo samo iz ekonomskih razloga. Ne ubrajajući hrvatske izbjeglice u inozemstvu ovamo treba pribrojiti i iseljavanje zbog političkih i psiholoških razloga. Politički razlozi za iseljavanje uglavnom su motivirani neprihvatanjem novostvorene hrvatske države, dok su psihološki razlozi presudili kod iseljavanja osoba kod kojih je prevladao strah za osobnu ili obiteljsku sigurnost zbog ratne opasnosti (a nisu dobile status izbjeglice). U ovu skupinu najvećim se dijelom ubrajaju stanovnici naselja koja su se nalazila u neposrednoj blizini bojišnice premda je (ponajprije 1991. i 1992. godine) zbog velikosrbijanske agresije iseljavalo i stanovništvo s relativno sigurnijih područja. Ovdje bi se mogle svrstati i osobe koje su emigrirale zbog spajanja s već ranije iseljenim članovima obitelji. Podrazumijeva se da je u pojedinim slučajevima na iseljavanje podjednako djelovalo po dva ili čak sva tri razloga.

Treba napomenuti da popis stanovništva 2001. godine ne daje niti približan broj hrvatskog stanovništva u inozemstvu, i to zbog dva temeljna razloga. Prvi je slaba organizacija popisa u pojedinim zemljama, a drugi proizlazi iz metodoloških razloga. Naime, dio stanovništva koji boravi u inozemstvu pribrojen je u ukupno stanovništvo RH ukoliko ima "tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj (češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd.)."²⁰ Prema tom objašnjenju u ukupno stanovništvo RH mogu biti uključene i osobe koje veći dio godine borave u inozemstvu, a u domovinu dolaze tek nekoliko puta godišnje.

Valja zaključno naglasiti da je ovaj drugi iseljenički kontingent, izazvan ratom, ali i pogoršanjem općih gospodarstvenih i socijalnih prilika u RH, zbog niza metodoloških ograničenja i slabosti - premda predmet znakovitog interesa znanstvene i druge javnosti - u znanstveno-istraživačkom smislu još uvijek posve otvoreno područje.

Proces povratka

Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Ministarstva za javne radove, obnovu i graditeljstvo RH, koncem kolovoza 2001. godine objavila je podatke o dosegnutoj razini procesa povratka prognanika na bivša ratom pogođena i okupirana područja RH, kao i podatke o (manjinskom) povratku iseljenih Srba iz RH. Prema službenim podatcima, povratak prognanika na područja RH koja su oslobođena u razdoblju 1992.-1995. godine gotovo je u cijelosti dovršen, jer na povratak čekaju još samo 5.803 osobe. Povratak u hrvatsko Podunavlje, međutim, iz niza razloga ide bitno sporije. Uz činjenicu da se tek od 15. siječnja 1998. godine hrvatsko Podunavlje nalazi pod punom kontrolom i suverenitetom RH i da je do tada povratak prognanika bio krajnje minimalan, jedan od važnijih čimbenika sporijeg i težeg povratka jesu velika materijalna razaranja tijekom rata, zbog kojih su značajni elementi stambene, gospodarske, prometne i komunalne infrastrukture pretrpili velika oštećenja, a njihov veliki dio je i posve uništen.

Ukupno se u svoja naselja prijeratnog prebivališta u RH od početka 1995. do konca kolovoza 2001. godine vratilo 197.650 povratnika - bivših prognanika, dok se u statusu prognanika još uvijek nalazi 23.053 stanovnika RH. Valja istaknuti da u navedeni broj hrvatskih povratnika nije uključeno približno 290 tisuća osoba koje su se svojim domovima u neokupiranim, ali ratom ugroženim naseljima, čiji su domovi bili neoštećeni ili I. do III. stupnja oštećenja, vratili tijekom 1992. godine.

Drugi tip povratka jest manjinski povratak, koji se odnosi na povratak iseljenih Srba. Danas su Srbi najbrojnija ratom potaknuta migracijska skupina stanovništva RH. Sredinom 2001. godine iseljeni Srbi su činili približno 84% ratom potaknutog migracijskog kontingenta stanovništva RH. Oko broja Srba koji su se u procesu manjinskoga povratka vratili u RH postoje stanovit neslaganja između pojedinih institucija koje skrbe o njihovom povratku ili ga statistički prate, kao i između različitih političkih, vladinih i nevladinih organizacija a koje su iz različitih razloga zainteresirane za ovu problematiku. Za evidenciju srpskih povratnika uglavnom se kao statistička osnova uzima broj preuzetih hrvatskih dokumenata, bez kojih povratak niti nije moguć, kao i broj podnesenih zahtjeva za povratkom u RH, kao i zahtjeva za povratom imovine, ukoliko je ona privremeno dana u najam. Broj evidentiranih povratnika ovisi, također, i o tome jesu li u pro-

cesu povratka Srbi zatražili skrb UNHCR-a ili neke nadležne hrvatske institucije, dakle, je li povratak organiziran, odnosno, vraćaju li se iseljene osobe spontano, tj. neorganizirano, izvan sustava praćenja i skrbi. U tom smislu je naročito znakovit podatak da je od 13.180 podnijetih zahtjeva za povratkom u RH iz SRJ i BiH, za oko 8 tisuća zahtjeva povratak je odobren prije više od godine dana.

Tako se od oko 315 tisuća Srba koji su napustili RH, uz one koji su se tijekom rata naselili na bivša okupirana područja zemlje, ili su se prije i tijekom procesa mirne reintegracije naselili u hrvatsko Podunavlje, između 1996. i 2001. godine, svojim domovima, vratilo ukupno 84.930 osoba, i to 57.874 ili 68,1% iz Savezne Republike Jugoslavije, 4.417 ili 5,2% iz Bosne i Hercegovine te 22.639 ili 26,7% iz hrvatskoga Podunavlja, u što je uključeno i 5.169 Srba koji su migrirali unutar hrvatskoga Podunavlja.²¹ Potonje znači da se izvan svojih domova u RH ili izvan nje, još uvijek nalazi oko 230 tisuća hrvatskih Srba, od kojih je zahtjev za povratkom podnijelo nešto više od 16 tisuća osoba (13.180 iz SRJ i BiH, te 3.442 iz hrvatskoga Podunavlja).

S druge pak strane Misija UNHCR-a sa sjedištem u Zagrebu ima do sredine veljače evidentirano 44.813 srpskih povratnika iz BiH i SRJ te 22.715 iz hrvatskoga Podunavlja.²²

Za sada je nepoznato koliko će se hrvatskih Srba tijekom narednih nekoliko godina vratiti u RH. Njihov povratak, dakako, ovisi o mogućnostima povratka koje su određene intenzitetom obnove porušenih domova, brzini povrata imovine, načinima rješavanja alternativnog ili trajnog smještaja za osobe, najvećma, bosanskohercegovačke Hrvate, koji su u privremenom posjedu domova i imanja hrvatskih Srba, povratka izbjeglica iz RH u BiH, te ponajviše o gospodarskoj obnovi i razvojnim perspektivama ratom pogođenih i devastiranih područja RH. Povratak Srba ovisi - što nikako ne smijemo smetnuti s uma - i o motivima njihova odlaska iz RH. Jesu li u pitanju bili politički, sigurnosni ili gospodarski razlozi koji su ih poticali na iseljavanje, ili je naprosto bilo samo u pitanju nepriznavanje realnosti postojanja samostalne hrvatske države u kojoj oni nisu željeli živjeti?

Zaključni osvrt na migracijska kretanja

Demografski je razvoj RH u proteklom desetljeću (1991.-2001.) bitno bio određen uzročno-posljedičnim odnosima i procesima vezanima uz ratna zbivanja i prisilna migracijska gibanja u RH, ali i susjednim zemljama. Svaka procjena demografskih posljedica velikosrbijanske agresije mora uzeti u obzir snažni prostorni preraspmještaj stanovništva, u kojemu su sudjelovali prognanici, izbjeglice, iseljenici i raseljene osobe. Od 1991. do 2001. godine je u prognaničko-izbjegličkim tokovima u RH, ali i njezinog stanovništva izvan RH, sudjelovalo između 400 i 750 tisuća osoba, među kojima se udjel izbjeglica iz BiH i SRJ kretao (smanjivao) od 39,8% (1992.) do 7,5% (2001.). Izdvojimo li izbjeglice iz BiH i SRJ, uočavamo da je u prisilnim i drugim ratom induciranim migracijama sudjelovalo od sredine 1992. do sredine 2001. godine približno između 460 i 250 tisuća stanovnika RH. Pridružimo li potonjim brojkama procijenjeni broj iseljenih u inozemstvo (125 tisuća), vidimo da je u promatranom razdoblju zbog rata i drugih uz rat vezanih vanjskih čimbenika, migriralo gotovo 600 tisuća stanovnika RH, što znači da je više od desetine stanovništva RH, prema popisu 1991. godine, pod pritiskom ratnih i poratnih

aktivnosti, bila prisiljena napustiti mjesto svojega stalnog prebivališta. Mnogi od njih se nisu i nikada neće vratiti u svoja naselja (svjetska iskustva govore da se oko 30% izbjeglica nikada ne vrati u svoje domove). Ovako snažna i brojna migracijska kretanja u RH bitno su determinirala suvremena populacijsko-naseljenička kretanja, poglavito, promjene broja stanovnika, intenzitet demoreprodukcijskih procesa, te dinamiku struktura stanovništva RH.

Neprijeporno je da su bivša okupirana područja RH (bez hrvatskoga Podunavlja) demografski opustošena zbog rata, ponajviše zbog migracija stanovništva, koje su se odvijale u dva osnovna smjera i imale dva osnovna oblika. Riječ je bila, s jedne strane, o emigraciji hrvatskog i drugog nesrpskog stanovništva prema slobodnim dijelovima hrvatske države ili prema inozemstvu, koja je nosila sve značajke prisilne migracije, tj. etničkog čišćenja, te, s druge strane, o emigraciji srpskog stanovništva prema BiH, SRJ ili trećim zemljama, koja se bez prisile, ali i dijelom iz političkih razloga, odvijala kontinuirano od 1991. do 1996. godine, pa i kasnije.

Dio vanjskih migracijskih gubitaka tijekom ratne agresije na RH kompenziran je imigracijom, i to stalnim naseljavanjem u RH značajnog dijela bosanskohercegovačkog i jugoslavenskog izbjegličkog kontingenta, redovitim useljavanjima iz BiH i SRJ, te povratkom iz iseljeništa, ne samo stanovnika RH, nego i BiH.²³ Konačni rezultati popisa stanovništva u RH 2001. godine pokazali su za razdoblje 1991.-2001. smanjenje stanovništva ili ukupnu depopulaciju od gotovo 350 tisuća stanovnika (stopa depopulacije iznosi 7,2%). S obzirom da je između 1991. i 2000. godine u RH ostvarena ukupna negativna prirodna promjena ili prirodna depopulacija (u što je uključen i ratni mortalitet) od približno 54 tisuće osoba (za toliko je u promatranom razdoblju zabilježen veći broj umrlih stanovnika od rođene djece), popisni rezultati pokazuju negativnu migracijsku bilancu (razliku između broja iseljenih i useljenih u RH) od približno 300 tisuća stanovnika, što je svojim najvećim dijelom posljedica ratom induciranih prisilnih i drugih migracija stanovništva RH.

Popis literature i izvora podataka:

1. Akrap, A. (1995.): Prognanička populacija i utjecaj na demografska kretanja u Hrvatskoj, u: *Obitelj u Hrvatskoj - stanje i perspektive*, Zbornik radova studijskih dana u -akovu, Obiteljski institut Teologije u Đakovu, Đakovo.
2. Akrap, A; Gelo, J i Grizelj, M. (1999.): Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine, u: *Društvena istraživanja*, 43-44, Zagreb.
3. Domini, M. (1999.): Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku, u: *Migracijske teme*, 3, Zagreb.
4. *Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia*, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons of the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996.
5. Crkvenčić, I. (1991.): Sjeverna Dalmacija - "hrvatski most" (Kninsko-drniški kraj), u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, HGD, Zagreb.

6. *Izješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*, Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora, NN 92/98., Zagreb, 1998.
7. *Information Notes*, UNHCR, Različita mjesečna izvješća od konca 1991. do početka 1998. godine.
8. Javorović, B. (1995.): *Velikosrpska najezda i obrana Hrvatske*, Defimi, biblioteka Hrvatski domovinski rat, Zagreb.
9. *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
10. Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, *Priopćenje*, Zagreb, 3. rujna 2001.
11. Pokos, N. (1999.): Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine, u: *Društvena istraživanja*, 43-44, Zagreb.
12. Pokos, N. (2001.): Iseljavanje iz Hrvatske u posljednjem desetljeću, u: *Hrvatski iseljenički zbornik 2002.*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb.
13. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., Prvi rezultati po naseljima, Statističko izvješće 1137, DZSRH, Zagreb.
14. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.
15. Repac-Roknić, V. (1992.): Analiza prognanika po županijama, u: *Migracijske teme*, 3-4, Zagreb.
16. Rogić, I. i sur. (1995.): *Progonstvo i povratak, Psihosocijalne i razvojne odrednice progonstva i mogućnosti povratka hrvatskih prognanika*, Sysprint, Zagreb.
17. *Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.
18. Šiljković, Ž. (1994.): Prognanici kao posljedica srpske agresije na Hrvatsku, u: *Geografski horizont*, 1, Zagreb.
19. UNHCR, Statistical Summary as at 15 February 2002, Zagreb, 2002.
20. Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Analitički odjel, Zagreb, 1992.
21. Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike, *Izješće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, lipanj, 1997.
22. Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, UNHCR, *Zajednička radionica Ureda i UNHCR-a*, Duga Uvala, Pula, 1998;
23. Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Odjel za izvješćivanje, Zagreb, 19. travnja 1998. godine.
24. Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Predmet: Podaci o izbjeglicama iz BiH i SRJ u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, ožujak, 1997.

25 Živić, D. (1999.): Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, u: *Društvena istraživanja*, 43-44, Zagreb.

Bilješke

¹ Detaljnije vidjeti u: *Izvešće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*, Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora, Zagreb, NN 92/98.

² Prema: *Izvešće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*, Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora, Zagreb, NN 92/98.

³ Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike, *Izvešće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, lipanj, 1997.

⁴ Detaljnije vidjeti u: Živić, D. (1999.), te u: *Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak*, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

⁵ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Izvešće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, lipanj, 1997.

⁶ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Odjel za izvješćivanje*, Zagreb, 19. travnja 1998. godine.

⁷ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Predmet: Podaci o izbjeglicama iz BiH i SRJ u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, ožujak, 1997.

⁸ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Odjel za izvješćivanje*, Zagreb, 19. travnja 1998. godine.

⁹ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Izvešće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, lipanj, 1997.

¹⁰ Prema: *Izvešće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*, Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora, Zagreb, NN 92/98.

¹¹ Izvor: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Izvešće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, lipanj, 1997; Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, UNHCR, *Zajednička radionica Ureda i UNHCR-a, Duga Uvala, Pula, 1998*; *Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak*, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

¹² Znakovito je istaknuti da je Misija UNHCR-a, sa sjedištem u Zagrebu, od konca 1995. do veljače 2002. godine registrirala tek 6.382 povratnika u Bosnu i Hercegovinu, i to 3.249 na područje Federacije BiH, te 3.133 na područje Republike Srpske. (Prema: UNHCR, *Statistical Summary as at 15 February 2002*, Zagreb, 2002.)

¹³ Procjenjuje se da je do listopada 1994. godine preko RH na putu u zapadnu Europu prešlo oko 400 tisuća izbjeglica, mahom iz Bosne i Hercegovine. (Akrap, A., 1995.)

¹⁴ Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Priopćenje, Zagreb, 3. rujna 2001.

¹⁵ Izvor: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Analitički odjel, Zagreb, 1992.

¹⁶ Vidjeti: Izvješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora, NN 92/98, Zagreb; Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons of the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996; Information Notes, UNHCR, Različita mjesečna izvješća od konca 1991. do početka 1998. godine. Na podatke UNHCR-a o veličini srpskog iseljeničkog kontingenta iz Hrvatske pozivaju se i srpski autori. (Vidjeti: Nišić, S., 2002.)

¹⁷ Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

¹⁸ Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja, Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1998., str. 56.

¹⁹ Vjerojatno najveći problem u utvrđivanju čak i približnog broja iseljenih stanovnika iz RH u ratnom i poratnom razdoblju predstavlja činjenica da se osobe koje su se htjele iseliti nisu morale odjaviti, pa na temelju odjava (ponajprije MUP-ovih) nije moguće procjenjivati kontingent iseljenog stanovništva.

²⁰ Popis stanovništva, kućanstava i stanova 32. ožujka 2001., Prvi rezultati po naseljima, Statističko izvješće 1137, DZSRH, Zagreb, str. XIII.

²¹ Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

²² UNHCR, Statistical Summary as at 15 February 2002, Zagreb, 2002.

²³ Prema procjenama UNHCR-a od konca 1995. do veljače 2002. godine u Hrvatsku se naselilo oko 35 tisuća osoba, izbjeglih ili iseljenih tijekom protekloga desetljeća iz Bosne i Hercegovine. (Prema: UNHCR, Statistical Summary as at 15 February 2002, Zagreb, 2002.)